

חיי אבותינו לאור כתבי הגניזה

מאת ש"ד גויטיין

זה כעשרים וחמש שנה מקדיש אני מרבית שעותיי לחקר הגניזה הקהירית ועדיין אני תמה מה טיבה. אסביר קצרות מה הן הקושיות שאני מתלבט בהן.

הכול יודעים גניזה מהי. מנהג בישראל לגנוז, כלומר שלא להשמיד אלא לקבור, ספרי תורה, סידורים ושאר כתבים בעלי תוכן דתי, שכלו ויצאו מן השימוש. שומרים את החומר בבית הכנסת, למשל בתיבה שמתחת לארון הקודש, וכשמתמלאת התיבה מוציאים אותה לקבורה. הגניזה הקהירית, זו שנשתמרה בבית כנסת הירושלמיים שבעיר פוסטאט או קאהרה העתיקה, שונה מכל הגניזות שבעולם בשלושה דברים: בגודלה, בתוכנה ובאריכות ימיה. גודלה: שהרי נמצאו בה מאות אלפי דפים, מספר מספיק כדי למלא בו חדר שלם. תוכנה: היא כוללת לא רק כתבים 'דתיים', אלא גם חומר חילוני מכל הסוגים, כגון מסמכים משפטיים, חשבונות ומכתבי מסחר ומשפחה. אורך קיומה: נמצא בה חומר נושא תאריך מן המאה התשיעית, אבל גם מן המאה התשע-עשרה. פליאה זו אומרת דרשני. סיבת הדבר לא רק, כפי שנאמר פעמים הרבה, מפני שהקרקע המדברית היבשה של מצרים שמרה על הנייר, אלא גם מפני שהגניזה הזאת לא חדלה מלהיות בשימוש חי במשך תשע מאות שנה. השימוש המתמיד שמר על קיומה. אלא שעיקר החומר בעל ערך היסטורי בא אלינו מן המאות העשירית עד השלוש-עשרה, התקופה שאני נוהג לכנותה תקופת 'הגניזה הקלסית', ולתקופה ההיא אני מתכוון בכואי לתאר לכם חיי אבותינו לאור כתבי הגניזה.

הבעיה השנייה: שמירת החומר החילוני הרב הנמצא בגניזה, לכאורה אינה גורמת קשיים. פשוט: לא היה חומר חילוני. הכול היה קודש. כשסוחר רשם חשבון כתב בראשו: 'ברכת ה' היא תעשירי'. כשהוא שלח סחורה, הכתיר את רשימת הסחורות בתפילה קצרה: 'אנא ה', בחסדך שמור נא על המשלוח הזה'. ואולם הקושיה הזאת חוזרת למקומה. אם כן, מדוע אין בגניזות אחרות חומר מעין זה, מכל מקום לא באותה כמות. התלבטתי בשאלה זו הרבה, והצעתי פתרונות שונים. כעת יש לי שתי הצעות. האחת: חוץ מאחינו הקראים, כל העולם היהודי נוהג על-פי התלמוד הבבלי. אנחנו בכלים, אנחנו עיראקים, לא ירושלמים. ואולם בית הכנסת של הגניזה הוא היחיד שגם נהג מראשיתו לפי מנהג ארץ-ישראל וגם התקיים עד סף זמננו. ייתכן שהירושלמים שמרו על החומר החילוני והבבלים לא שמרו. היו הרבה חילופי מנהגים בין אנשי המזרח, הבבלים, לבין בני המערב, הירושלמים.

יש פתרון שני, פשוט יותר. שמא בכל בית ישראל היה מנהג שלא לשרוף ניירות

כתובים באותיות עבריות מאיזה מין שהוא אלא להצניעם בקרקע. במרוצת הזמנים, משנתמעטו הלכבות, לא הקפידו עוד בדבר זה, אלא הסתפקו בגניזת דברים שבקדושה בלבד. ורק בגניזה של פוסטאט נשמר החומר החילוני מימי קדם.

אם פתרון זה הוא הנכון, יש תקווה, או נאמר, אפשרות כלשהי, שנמצא גניזות אחרות אי שם במדבריות של אפריקה או במקומות אחרים. למשל בחפירות המתנהלות בחורבות העיר סיג'למאסה. סיג'למאסה שבמרוקו הדרומית היתה נמל מדבר גדול, מרכז של המסחר הבינלאומי. לשם הגיע הזהב הטוב של ארץ סודאן, ומשם הופץ לכל ארצות הים-התיכון. באחת האיגרות של איש הציבור הדגול יוסף אבן עוכל, שפרסמתי בתרכיץ, נמצאת ידיעה על צוואתו של סוחר מן העיר בגדאד, שנפטר בסיג'למאסה. וכידוע נשתמרו בגניזה תשובות הגאונים אל אנשי סיג'למאסה. על כן אינו מן הנמנע שמשוהו מחומר קדמון זה נשמר באדמת סיג'למאסה עצמה, ויתגלה אגב חפירות במקום. אפשרות אחרת תהיה נְרָגְלָה שבסהארה האלג'ירית. גם ורגלה היתה במאה העשירית מרכז שיירות גדול ועיר מסחרית מהוללת. שם ישבו ומשלו בני כת מוסלמית הִיֶרִיטִית, האיבאדים, ובצילם התפתחה מושבה קראית. יש לנו בגניזה הקהירית שרידי חילוף מכתבים בין ירושלים לוורגלה. מה טוב לו מצאנו באותו נוה-מדבר אלג'ירי גניזה קראית מן הימים ההם. כי הקראים היו שוחרי לשון הקודש. הם כתבו את הכתובות ושטרי 'אירוש' (אירוסין) ושאר המסמכים שלהם בעברית צחה נהדרת.

יש עוד ארץ מדברית אחת, שנמצאו בה יהודים בתקופת הגניזה הקלסית, ארץ ימאמה בערב התיכונה, שבה עברו השיירות מבבל לתימן. מקובץ איגרות הגאונים, שחלקו נתפרסם על-ידי הרב בנימין מנשה לוין המנוח, וחלקו על ידִי במאמרי 'תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בבל' אנו למדים, שיהודים ישבו אז בכמה מקומות בקצה הצפוני, המדברי, של ארץ תימן (היום בערב הסעודית) ובימאמה גופה. בשנים האחרונות היו לנו כמה הפתעות מתימן. רשימה על עמוד אבן של עשרים וארבע משמרות הכהונה, וכתובת חמיירית, כלומר בלשון חמייר שהיתה בשימוש בתימן לפני האסלאם, ובה תוספת בלשון ובאותיות עבריות. אולי צפויות לנו משם עוד הפתעות, ביחוד לאחר שהתחילו שם בחפירות שיטתיות.

אם נכונה ההנחה שהמנהג לגנוז גם חומר חילוני היה כלל יהודי, הרי המועמדה הראשונה לאפשרות של מציאות נוספות היא ארץ מצרים עצמה. קודם כל, מפני שהאוכלוסיה שם רגילה בעסק של עתיקות. פלאח שימצא פיסת נייר עם כתב קדום, לא ישמיד אותה, אלא ישתדל למכרה לסוחר עתיקות. ושנית, מפני שכבר נמצאו במצרים אלפי כתבי גניזה, שמוצאם לא היה מחדר הגניזה שבבית כנסת הירושלמיים בעיר פוסטאט, אלא מחפירות. בנוגע לאוסף מוצרי. שצילומיו שמורים כיום במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים של הספרייה הלאומית בירושלים, הדבר ידוע היטב. אך משתמש אני בהזדמנות זו להטות תשומת לבם של חבריי המלומדים ושל הקהל המשכיל אל דף מוזר אחד בפתיחת הכרך השני של הקטלוג לכתבי-יד עבריים שבספריית הבודליאנה

המהוללה שבעיר אוקספורד. בספריה זו נמצאים כידוע רבים מן המסמכים היפים והחשובים ביותר של הגניזה. בדף ההוא הנושא את התאריך 1910, אף-על-פי שבשער רשום 1906 כשנת ההדפסה, נאמר: 'עיקר שכתנו, שקים רבים של חומר מן הגניזה הגיעו אל הספריה מחפירות שנערכו על-ידי ה־Egypt Exploration Fund בסביבות בית-הכנסת. בלי ספק הכוונה לא לסביבה הסמוכה לבית הכנסת ממש, אלא לבית הקברות שנקרא 'אלבסאתין' ('הגניות'), שהוא גם מוצאו של החומר שבאוסף מוצרי. ובדידי הוה עובדא, גם לי היה נסיון מזור קצת בשטח זה. לפני זמן לא רב שלח אלי צרפתי אחד צילום מצוין של מכתב מן הגניזה, מכתב משפחתי נחמד ושלם, שקנה אותו בבזאר של קהיר בקיץ 1972. חזותו של המכתב מעידה עליו שלא נגנב מאיזו ספריה, שלא חלו בו ידיים אמונות של ספרן; אבק הדורות עדיין דבק בו והקמטים של הקיפולים נראו כאילו נפתח המכתב לפני זמן קצר בלבד. משמע שגם בזמן הזה יכול עוד להתגלות משהו במצרים עצמה.

הפלגתי עמכם למרחקים ולהיות רק כדי להדגים מה תוכלנה להיות התוצאות, אם אמנם נכונה היא ההשערה, שבימים ההם, כלומר בתקופת הגאונים, נפוץ היה מנהג בישראל לגנוז גם חומר של חולין. אני אינני תאב כלל למציאות חדשות. מה שיש בידינו היום דיו להעסיק לא רק את הדור הזה של חוקרים אלא גם תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם.

זה מחזיר אותי אל הקושיה הראשונה שציינתי: גודל חדר הגניזה. לשם מה היה נחוץ הדבר? שהרי החפירות הראו שהיה מנהגם להוציא את החומר אל בית הקברות, בוודאי בתהלוכה חגיגית, ולהצניעו שם. כדי לתרץ קושיה זו, עלינו לברר מתי הוקם חדר הגניזה. הדבר קרה בלי ספק לאחר שנחרב ונשרף רוב הבניין העתיק של בית כנסת הירושלמיים ברדיפות הח'ליף אלחאכם בעשיריה השנייה של המאה האחת-עשרה. זמן קצר לאחר הרדיפה, שהיתה מופנית במקורה ובעיקרה נגד הנוצרים, הורשו המיעוטים לשוב ולקומם את בתי התפילה שלהם ההרוסים. בהזדמנות ההיא הוקם חדר הגניזה. וסימן לדבר, ואפשר לומר וראיה לדבר: מתחילת המאה האחת-עשרה יש לנו מסמכים עם תאריך מכל שנה, ומשנים רבות הרבה מסמכים כאלה. למשל משנת 1028, כלומר זמן לא רב לאחר שיקום בית הכנסת, נמצאים בידינו חמישה-עשר מסמכים בעלי תאריך, ואילו מלפני שנת 1000 נשארו רק תעודות בודדות. טבעי הוא שיש לנו בגניזה בכלל חומר מלפני חורבן בית הכנסת, טבעי, שהרי אדם יפקיד כתבים שהיו שמורים בבית משפחתו במקום ציבורי כגון הגניזה רק שנים לאחר שיצאו מן השימוש.

אך לשם מה הוסיפו לבניין המחודש חדר גניזה בעל ממדים גדולים כאלה כפי שציינתי ולא הסתפקו בתיבה פשוטה, או סתם מקום מצומצם כפי שהיה נהוג בכל קהילות ישראל? כדי להשיב על שאלה זו עלי להעלות לפניכם תופעה עגומה, אך מצויה מאד בחיים של יהודים ונוצרים בארצות האסלאם, והיא הטרדת הלוויות על-ידי ההמון המוסלמי. תופעה מצויה זו אני מסביר בכך שלכבוד המת נהגו להוציאו בהמונים גדולים ובהידור רב,

וההמון המוסלמי למוד היה לקנאות לכבודו של האסלאם, ולרגוזו שהכופרים מתחצפים ומרעישים כאילו הארץ שייכת להם. והנה ממש ביום האחרון של שנת 1011, כלומר זמן קצר ביותר קודם הריסת בית הכנסת קרה מעשה מסוג זה: חזן אהוב על הקהל הובא לקבורות בכבוד גדול. ההמון המוסלמי התנפל על המלווים. הפעם לא רק, כרגיל, בקלות ובאכנים, אלא בצורה מאיימת כזו שהמלווים הוכרחו להתפזר ולברוח על נפשם. עשרים ושלושה מנכבדי הקהל נתפסו וצפויים היו למוות אלמלא התערב הח'ליף בכבודו ובעצמו ברע האחרון. למאורע הזה מוקדשת מגילת מצרים, שהגיעה אלינו בגניזה בנוסחאות שונות. עצם כתיבת המגילה וקביעת יום המאורע ליום זכרון מוכיחות כמה רציני היה המאורע ומה רב הרושם שהניח אחריו. ועתה, מתים מוכרחים להוציא מן העיר ולגנום בבית קברות. ואולם בנוגע לכתבים היה, בזמן שיקום בית הכנסת, לראשי הציבור הירושלמי רעיון מיוחד: למה לנו להפקיר חפצי קדושה ומלוויהם להתנפלויות? הבה נכין מקום מרווח בתוך בניין בית הכנסת, ואנו ובנינו ובני בנינו נוכל להצניע שם כל מה שצריך גניזה. וכן אמנם היה. אם נכון הסבר זה, הרי מצינו כאן מה שקרה הרבה פעמים בהיסטוריה היהודית. מעו יצא מתוק. חייבים אנו תודה להמון המוסלמי הפרוע שבבירת מצרים במאה האחת-עשרה שיש עתה בידינו מקורות יקרים לאין שיעור לתולדות הספרות העברית וההיסטוריה היהודית, וכמובן, גם השפה העברית.

כפי שצינתי, נמצאו כמה אלפים של קטעי גניזה, לרוב מרופטים מאד, בבית הקברות 'אלבסאתין' הסמוך ל'קהיר העתיקה', וכלולים הם כעת באוסף מוצרי. משמע שלא כל דבר יעוד לגניזה נטמן בחדר הגניזה שעל-יד בית כנסת הירושלמיים שבעיר פוסטאט. אך אין בכך סתירה למה ששיערנו על סיבת הקמתו של אותו חדר גניזה. טבעי הדבר, שהיו אנשים שדבקו במנהג הקדום, ואל נא נשכח, שלא ככל הזמנים שלט ההמון הפרוע על הרחובות. לוי היה כך, אי אפשר היה לקומם את בתי הכנסיות, כפי שנעשה הדבר בשנות השלושים והארבעים של המאה האחת-עשרה. היו שנים שעלה כוכבם של התוסתרים, עד שמשורר מוסלמי הכריז: 'מצרים, התייהדו, כי אפילו השמים התייהדו' (שנות הארבעים). והיו זמנים שהיו בהם מושלים חזקים, שהשליטו סדר, כגון בדר אלג'מאלי ואלאפצ'ל בנו, שבמשרת 'משנה-למלך' השרו משטר של ברזל בארץ מצרים במשך ארבעים שנה כמעט. עצם ממצא חומר הגניזה, כלומר, שרובו הגדול היה שמור בחדר הגניזה ואולי רק שני אחוזים או פחות נתגלו בחפירות שבאלבסאתין, מוכיח שהשמירה בתוך כותלי בית הכנסת היתה המנהג המקובל והסדיר.

כשאנו שואלים על חיי אבותינו בתקופת הגניזה כוונתנו לראשונה כמובן, לאופיים היהודתי, כלומר מה ממורשת האבות היה חי והתפתח בתקופה היא ונמסר בצורה מחודשת לדורות הבאים. דומני שעדיין חסרים אנו חיבור מקיף על נושא זה ואני בוודאי אינני האיש הקרוא לכתוב אותו. כבר הדגשתי במקומות שונים, שבניגוד לתקופת התלמוד שהיתה מצוינת במקורות וביצירה, תקופת הגאונים והגניזה היתה הזמן של גיבוש וניסוח. הכול נתגבש ונתנסח בתקופה ההיא: ההלכה והמשפט

בתשובות הגאונים, בספר הלכות גדולות ושאר חיבורי¹ מסוג זה, ועל כולם במשנה תורה של הרמב"ם. נוסח המקרא על הגייתו וי²עמי קריאתו נקבע סופית על-ידי הפעולה של בעלי המסורה. הלשון העברית, שהיתה הפקר וחסרת צורה בתקופת התלמוד קיבלה משטר וקבע על-ידי מלאכת המדקדים והמילונאים והופיעה במלוא התפתחותה המגובשת לשירה העברית השקולה. התפילה וסדרי בית הכנסת נחתמו ביצירות כגון 'סידור י"ב עמרם גאון', שהיה בעיקרו תשובה לשאלה שנשאלה ו'סידור רבנו סעדיה גאון', שהוא לפי אופיו ספר לימוד; והתודעה ההיסטורית של הדור התבטאה באיגרת רב "שרירא גאון, שגם היא היתה תשובה לשאלה, בספר הקבלה של רבנו אברהם אבן דאוד איש טולידו ובהקדמה של הרמב"ם למשנה תורה.

ואשר להשכלה היהודית של בני תקופת הגניזה נראים הדברים שידיעת המקרא, ידיעה ממש, כלומר הגייתו המדויקת וזכירתו בעל פה של הנוסח, והבנת פירושו, היתה נפוצה יותר מאשר באשכנז, ולא רק באשכנז של המאות האחרונות, אלא כבר של המאה השתי-עשרה, אם נוכל לסמוך על עדותו של רבנו פתחיה איש ריגנשבורג, הנוסע שביקר במזרח באותה מאה. (אפשר אגב שהיה בימים ההם הבדל בעניין זה בין יהדות אשכנז ממש, כלומר גרמניה, לבין יהדות צרפת). ההתעסקות היתרה במקרא ניכרת בגניזה לא רק בריבוי החלקים והקטעים מן המקרא ומנושאי כליו שנשמרו, כגון תרגומים, פירושים וספרי עזר מכל המינים, אלא (א) ברשימות ספרים שהיו בידי אנשים ושנמכרו אחרי מותם, או נרשמו על-ידיהם בחייהם לשם מטרת שונות, ו(ב) על-ידי הזכרות מפורשות במכתבים. למשל בסוף מכתב שבו מברך לבראט בן משה אבן סיגמאר מן העיר אלמהדיה שבתוניסיה את אחיו הצעיר יהודה, סוחר חשוב שהיגר למצרים, על הולדת בנו בכורו, הוא כותב דברים אלה: 'הזכרת במכתבך שחזרת על המקרא בפעם השנייה ושאתה רכשת אותו לך [בערבית: זכרת אן אעדת אלמקרא תאניה ואנהא חצלת לך] ושאתה יושב לפני אדוננו הרב ולומד אצלו המשנה והתלמוד. בזה הכנסת אל לבי שמחה עצומה, שהרי בזה פסגת הצלחתך ואושרך'.

לימוד התלמוד, לפי מה שאני חש, לא היה לימוד לשמו, כלומר לשם דרש, פלפול וחיידושים, אלא חקר ההלכה למעשה, ועל כן בעיקר בשטחים שאדם נזקק להם, הלכות שבת ומועדים, שחיטה וכשרות, נישואים, גירושים וירושה, וגם דיני ממונות, שהרי בימים ההם הרבו להביא עסקים לפני בית דין יהודי. וכאן היתה המחלוקת הגדולה: האם חייב אדם לשם מציאת ההלכה לרדת אל המקורות, לצלול במים האדירים של התלמוד, או ראוי לו יותר ללמוד הלכה פסוקה, כפי שנתגבשה בתשובות הגאונים ובכתביהם. כידוע יש בזה תשובה מפורסמת של רבנו יוסף אבן מיגש (או מיגאס) רבה של ספרד, 'אור ישראל' כפי שנתכנה, שנפטר בחודש אב 1141 (ממש באותו חודש בו נסתלק רבנו יהודה הלוי). אבן מיגש פוסק שנוח לו לאדם, שאינו בקי ביותר, לסמוך על ההלכה הפסוקה. נתמזל מזלי ומצאתי בצניזה איגרותיהם של שני היריבים שחלקו בדבר ומזכירים שהביאו תעצומותיהם אל הרב אור ישראל, אחד ספרדי שטען שיש לפסוק

על-פי השקלא וטריא שבתלמוד, והשני, משכיל מצרי. שגרס שמוטב ללמוד כתבי הגאונים: מצרי זה היה חלפון בן נתנאל, אחיו של אב-בית-דין של ישיבת ארץ-ישראל. השאלה הוכרעה, או שמא צריכים אנו לומר הוחרפה, על-ידי הופעת החיבור 'משנה תורה' של הרמב"ם. יש לנו איגרת נחמדה, תלונה על תימני שהתריס דברים נגד הנגיד אברהם בנו של הרמב"ם. אבן אלימני זה הכריז: 'העידו עלי, בית ישראל, שאני כופר באותו איש ובכל מה שהוא אומר, כי הוא ביטל כל דברי התלמוד ודברי החכמים ושינה אותם ואינו מודה בהם כלל'. שאלו אותו: 'מניין לך זה?' השיב: 'בשעה שהוא דורש דרשה אינו אומר לא "תנן התם" ולא "תנו רבנן"' ('הראל', תשכ"ב, עמ' 142). מוריי ורבותיי, אנו רגילים לחשוב שהתימנים היו בקיאים במקרא וברמב"ם, אך לא הרבו לעסוק בגמרא. הגניזה מראה, שהיו פעם תימנים מסוג אחר. בימים ההם התימנים היו עשירי ישראל ונדיביהם ומי שדעתו פנויה מדאגות פרנסה, יש לו זמן וחשק להתפלפל ב'תנו רבנן' ו'תנן התם'.

התופעה המופלאה ביותר של תקופה זו היא חשיבותם של הפיוט והשירה הדתית בכלל. רק עכשיו, שהודות לגניזה יש בידינו כמות כמעט בלתי מוגבלת של חומר, מוכשרים אנו להבין ולהעריך כראוי תופעה יחידה ומיוחדת זו. נוסף לכך מכתבים ומסמכים בגניזה מעידים על המלחמות שהיו נטושות מסביב לנכס תרבותי זה. יסודו של הפיוט היתה האידיאה שחייב אדם לחדש בתפלתו כל יום. ציפו מחזן מומחה שידע לא רק לשיר בצורה נאה ומדויקת פיוט מקובל, אלא שיהיה מוכשר גם כן לחבר יצירות משלו. מכאן שהפיוט באותו דור נקרא חזנות ומכיון שלא כל אחד מוכשר להמציא משהו משלו, הוא מוכרח לגנוב מאחרים או לפחות להביא חומר חדש ממרחקים. פרסמתי ידיעות על התלבטויות כאלה בספרי *A Mediterranean Society* ('חברה יס-תיכונית'), כרך ב, ויש עוד. בייחוד העריכו שחזן ימציא במקום תוספת לפיוט אהוב על הקהל. חזן מדמשק מספר שביום כיפור אחד שר את הסליחה של שלמה הקטן, כלומר של שלמה אבן גבירול, המתחילה במלים 'אשתונן ואתאונן', והקהל התלהב כל כך שהוא צעק לו: 'הוסף, הוסף!' והנה, כותב החזן – בזמן שזָמַר אחר שר פזמון מפזמוני הסליחה – אלהים נתן בלבי' (בערבית: אלהמני אללה), לחבר חרוז נוסף. תמונה קטנה זו ממכתבו של החזן מדמשק מסבירה לנו מדוע מוצאים אנו בכתבי-היד כל כך הרבה תוספות בתוך חיבורי משוררינו הגדולים.

מלחמה היתה נטושה בין החכמים שביקשו למעט אמירת הפיוטים בשעת התפילה או לבטלה בכלל ולבין הדבקים בה. בקצת גוזמה אפשר לומר שבמידה שאדם הבין פחות מתוכן השירה הדתית הוא נלחם יותר להתחזקה. והגניזה מראה שחובבי הפיוט לא נתקררה דעתם עד שפנו אל השלטונות המוסלמים בבקשה להגן על המנהג הקדמון של אמירת פיוטים.

החיבה היתרה שהציבור היהודי רחש לפיוט טעונה הסבר. שהרי הפיוט מצריך ידיעה עמוקה בלשון של המקרא ובתוכן של פרשנותו המדרשית. רק מיעוט קטן מאד של

האוכלוסיה היה מוכשר להבינו על בוריו. בספרי *Med. Soc.* כרך ב' ביקשתי להסביר הפופולריות של הפיוט מצד אחד על-ידי המנגינות שבהן שרו את הפזמונים ועל-ידי ההתחרות בין הזמרים ששרו אותם, ומצד שני על-ידי האתגר שבביל המשכילים שגם הם צריכים היו להתחרות זה עם זה כדי למצוא את רמזי המחברים ולנחש את כוונתם, תענוג הדומה לשמחה בפתרון של תשבץ, כפי שהתבטאתי בספרי. אך דומני שלא הערכתי שם כל צורכי את השפעתו הרוחנית של הפיוט. הרגש הדתי לא נפגם בכך שהפרטים לא הובנו. המשמעות הכללית של הפיוט ומקומו בסדר התפילה היו ידועים לכול, והוד הקצב של המלים העלה את האדם מעל חיי שעה. אני נוטה אפילו להאמין, שהעובדה שלעתים הלשון היתה סתומה עשויה היתה להגביר את כוחה. זו היתה לשון מלאכים, לא לשון בני אדם. זכורני כשהתפללתי בראש השנה של שנת 1924 בבית כנסת המגריבים ברחוב נצרת בחיפה. באתי בחמש בבוקר, בדיוק בזמן שהקהל פתח ב'רשות' לקדיש של רבנו יהודה הלוי:

י'ה שמך ארומוך וצדקתך לא אכסה

האמנתי והאזנתי לא אשאל ולא אנסה

ואיך יאמר כלי חומר אלי יוצרו מה תעשה'.

אני אומר לכם, הסוחרים הקטנים ובעלי המלאכה שברחוב נצרת בחיפה נהפכו לי לשרפים ואופנים אומרי קדוש.

אם בנוגע לפיוט נכון מה שאמרת זה עתה; לאמור, שבשביל הקהל הרחב לא הפרטים היו העיקר, אלא האווירה, קווי היסוד, הרי קיימת אמת זו ביתר תוקף ביחס לפילוסופיה של היהדות, בנוגע למחשבה היהודית. לדוגמה, רבנו סעדיה גאון מבקש להוכיח בק'ן טעמים שהאדם חופשי, שאין גזירה מן השמים. בוודאי הראיות שלו היו ידועות רק למיעוט קטן של משכילים, אך עצם עמדת היהדות המתבטאת בציווי המקראי 'ובחרת בחיים' מבצבצת בין השורות במכתביהם של אנשים מן השוק, שנשתמרו בגניזה.

בנוגע למחשבה היהודית מפליא הדבר מה רבה היתה השפעתו של רבנו סעדיה גאון. ספרו 'אמונות ודעות' (או כפי שאנו חייבים לומר היום 'מבחר האמונות והדעות') שלט שלטון גמור בציבור היהודי במשך מאתיים שנה ויותר לאחר כתיבתו. סיבת הדבר אולי מפני שלא קם הוגה דעות אחר בעל שיעור קומה בכל אותה תקופה. או אם להסביר הדבר בצורה חיובית, התשובות שסעדיה גאון השיב לשאלות שהעסיקו את רוחם של המשכילים היהודים הניחו את דעתם ולא היו זקוקים לפתרונות חדשים. מכל מקום לא מצאנו שמו של חיבור תיאולוגי אחר במכתבים מן המאה האחת-עשרה ותחילת השתיים-עשרה. ספר 'חובות הלבבות' נזכר, אך ספר זה אינו נוקט עמדה תיאולוגית חדשה; הוא משלים את סעדיה, אך אינו סותר אותו. העניין היה שונה לגבי 'מורה נבוכים' של הרמב"ם. בספר זה היה חידוש גמור, ומן הגניזה אנו למדים שהוא הופץ מיד ברבים.

מורי ורבותיי, כידוע לכם, אינני עוסק בגניזה הספרותית אלא הדוקומנטרית,

במכתבים ומסמכים וחומר היסטורי אחר; בקיצור לא במחברי ספרים אלא באדם מן השוק. מה שיש ללמוד ממקורות מן הסוג הדוקומנטרי על חיי הרוח של האדם מן השוק הסברתי בהרצאה שנשאתי בירושלים לפני שלוש שנים כשהוענק לי פרס בן צבי. הרצאה זו נדפסה בידיעון יד יצחק בן צבי, בתמוז תשל"ג. היום, בזמן הקצר שנותר לי, חפץ אני לשוחח על חיי החברה, חיי יום יום, על האדם היהודי בבית, בעבודה ובציבור.

למלה העברית משפחה היתה בימים ההם עדיין המשמעות המקורית של המשפחה הגדולה המורחבת. קשרי הדם היו חזקים יותר מקשר הנישואים. אדם ראה את עצמו קודם כל כבן למשפחה הגדולה שבתוכה הוא נולד, ורק במקום שני כאיש המשפחה הקטנה שהוא עצמו יסד. מכאן שלאם ולאחות היתה חשיבות הרבה יותר גדולה מן המקובל בחברה היום. והאח הטוב בעל רגש המשפחה החזק הוא היה הפלע, שעליו בנתה האשה הנשואה יותר מאשר על בעלה. זכורני מה ששמעתי לפני שנים רבות מפי אשה תימנית: 'בעל – אפשר למצוא, ילדים – אני יכולה ללדת, אבל אח יקר, מאין לקחת אותו?' כשהזכרתי דברים אלה בהרצאה שנשאתי בעיר סלרנו באיטליה הדרומית קפץ חבר מן Istituto Orientale di Napoli על רגליו וצעק: 'פרופסור, אני איש לוקניה (רצה לומר, אני מפינה נידחת של איטליה) והמימרה שברגע זה הזכרת שמעתי אני מפי אמי עשרות פעמים!' אני לא הופתעתי, שהרי תפיסה זו של המשפחה לא היתה מיוחדת ליהודים בתקופת הגניזה אלא היתה נפוצה ביותר, ביחוד בשטח היסטיוני.

החיבה לאחות הונחלה לבנה. אנשים רבים בגניזה, ביניהם חשובים, נודעו כבן אחותו של פלוני, ודוגמאות לכך, כידוע, נמצאות בתלמוד. ויש אנשים שלא נודעו בשמם אלא רק בתור בן אחות של מישהו. מה קרה כאן? הדוד לקח את בן אחותו אל תוך החנות או מפעל אחר שלו וגידלו, והצעיר נקרא לא על שם אביו אלא על שם דודו.

מה היה מעמדה של בת האחות? הלא בתלמוד בת האחות שנישאת לדודה היא האשה המאושרת היכולה להיות בטוחה שבעלה מחבבה ומגן עליה. כידוע, בנצרות, באסלאם ואצל כת הקראים קשר נישואים זה של הדוד עם בת אחותו אסור. וסופר קראי מירושלים כותב שבהשפעת הכת שלו גם הרבניים נמנעו מלהשיא בת אחות לדודה. נראים הדברים שיש צד של אמת בעדות זו. בכל הגניזה לא מצאתי יותר משלושה מקרים כאלה, אם איני טועה; בשעה שהיום, בחוג הקסטנן של מכרי, אני יודע על נישואי בת אחות גם בין אשכנזים וגם אצל בני עדות אחרות.¹ נישואי התערובת בין רבניים

1 אציין שבין חמישה-עשר ילדי סכתא של סכתא שלי היו שני מקרים של נישואי בת האחות, כדלקמן:

2	מקרה 1	
1829	1826	האחות נולדה
1851	1846	האח נולד
1855	1852	בת האחות נולדה

וקראים היו מצויים בימים ההם ומכיון שמשפחה שבה היו נישואי בת אחות היתה פסולה אצל הקראים, דקדקו כנראה גם הרבניים שלא להרבות בנישואים כאלה.

כנגד זה נישואי בת הדוד וגם בת הדודה היו מצויים ביותר. קשר זה נחשב לטבעי כמעט ובעל זכות קדימה לקשרים מסוג אחר. מאושר היה הסבא שנכדתו נישאה לנכדו בביתו. מוטעית היא הסברה שהמקור של נישואי בני דוד היה בעיקרו כלכלי, כלומר השאיפה לשוב ולאחד רכוש שהתפצל בתהליך של ירושה. היו גם מקרים כאלה, אך אינם מצויים, ולא התייחסו אליהם בכבוד. נישואי בני דוד מקורם בשאיפה להדק ולחזק את המשפחה ולהגן על האשה שבדרך כלל נישאה בגיל רך ביותר ועברה מבית אמה ואביה אל בית חמותה וחמיה. בעיירה היהודית שבמזרח אירופה החתן עבר אל בית חמיו. זו לא היתה הצורה המקורית של נישואים יהודיים. מעיקרא, בתקופת הגניזה כמו בזמן התלמוד, הכלה עברה לבית חמיה. על כן כדי להקל את המעבר על האשה הצעירה העדיפו להשיאה לבן הדוד או לבן הדודה, כלומר אל תוך בית, שהיא הכירה. עדות הגניזה מוכיחה, לצערי, שנישואים כאלה לא הצליחו תמיד.

בכלל, יש לזכור שלפי סדר נישואים זה האיש נשאר במקומו, נשאר ספון בבית אביו, ואילו האשה היתה צריכה להסתגל לסביבה זרה, היא היתה צריכה להילחם על עמדתה, היא היתה צריכה להיות החזקה, התקיפה. רבות אנו קוראים על נפתולי האשה עם משפחת בעלה, ובייחוד עם אחיותיו. סידורים והסכמים שונים להגנת האשה הצעירה נמצאו בגניזה, למשל שהאם והאחות של הבעל אסורות להיכנס אל מדור האשה או למנוע ממנה מבקרים. כפי שטבעי, נמצאים גם הסכמים לטובת משפחת הבעל. למשל שהכלה מתחייבת לדור עם חמותה במדור אחד ושלא להפריד בין בעלה לבין אמו למשך כל ימי חייה.

אלא שתקופת הגניזה, כפי שאסביר עוד בסיום דבריי, היתה תקופת מעבר ותמורות. כנגד השאיפה להחזיק יחד את המשפחה הגדולה, המורחבת בבית אחד או בבתים סמוכים, אנו מבחינים גם בנטייה הפוכה, כלומר רצונו של הזוג הצעיר לברוח מן המשפחה ולרכוש או לשכור דירה מיוחדת לעצמם. מכאן שהיו כנראה שני מינים של בתים בעיר. בית משפחה שחלונותיו היו מכוונים בעיקר אל החצר הפנימית, ובית דירות בעל שלוש קומות ויותר, שחלונותיו נשקפו בעיקר אל הרחוב.

אשה נישאה בגיל צעיר, כנראה בת 15–16 בממוצע. הבעל היה בדרך כלל גדול ממנה בשנים, שהרי הכול ציפו ממנו שיידע לפרנס משפחה. ההפרש לא היה כל כך גדול כמו באיטליה במאה הארבע-עשרה, ששם ההפרש היה עצום ותוצאותיו המוסריות והחברתיות היו חמורות ביותר. התפוררות המשפחה היתה גורם חשוב בתופעה הנודעת בשם 'הרנסנס' באיטליה. מכל מקום גם בחברה של הגניזה היה הפרש ניכר בגיליהם של בני הזוג. טבעי היה, שבעל שכבר היה מנוסה בעולם העסקים ובחיים בכלל, ראה את עצמו מוכשר ומצווה לחנך את אשתו הצעירה. אבל בחורה בת 15–16 אינה אוהבת שמחנכים אותה. מכאן תלונות הבעל בגניזה שאשתו החדשה היא מרדנית. גירושים היו

מצויים. הסיבות לגירושים היו כמובן שונות מאד. אחד הגורמים הרגילים: שאלת רכוש האשה. באיטליה הנדוניה היתה במוזונים. בגניזה הקלסית (לא המאוחרת, שבה יש השפעה של יהודים אירופיים) הנדוניה אף פעם לא היתה בכסף, אלא תמיד בתכשיטי זהב וכסף, במלבושי אשה, בכלי מיטה ובכלי נחושת, בעיקר לשימוש במטבח. בקיצור, הכול חפצים שיד האשה שמרה עליהם. אך הרשות עליהם היתה לבעל. הנדוניה יכלה לתרום הרבה לשלום הבית. למשל, וזו דוגמה רגילה, כשהבעל היה זקוק להלוואה, נתנה לו אשתו אחדים מתכשיטיה היקרים, הם שימשו ערבון, והבעל השיג את מבוקשו. אך קל להבין שמצב דברים זה היה יכול לשמש גם מקור בלתי פוסק למריבות. גורם אחר לפירוד היה היעדרו השכיח של הבעל. רבים מן האנשים שהניחו לנו כתביהם בגניזה היו סוחרים שנעדרו מן הבית לחודשים ואף לשנים. לפני נסיעה ארוכה כזו נהגו אז לכתוב לאשה גט על תנאי, למקרה שהבעל לא ישוב עד מועד מסוים. כשהמועד עבר, והבעל עדיין מעבר לים, מקרה נפוץ, הוא מתחנן לפני אשתו להתאזר בסבלנות. יש לנו עדויות על נשים, שבאמת חיכו לבעליהן במשך שנים. אך היו כמובן אחרות, ובחוגים הנמוכים של החברה היו זוגות נמהרים מאד להתגרש. והראיה לכך, שנמצא בגניזה מספר ניכר של כתובות שבהן אנשים עניים מחזירים את גרושותיהם.

בכלל עלי לומר לכם, שקרוב למחצית הכלות, שאנו קוראים עליהן בגניזה, נכנסו לחופה יותר מפעם אחת בחייהן. כמובן אלו היו לא רק גרושות, אלא גם אלמנות, ויש מי שהיתה גם גרושה וגם אלמנה. לרוב הכתובה מגלה לנו רק שהכלה כבר היתה פעם נשואה לאיש אחר. ילדים חורגים, כלומר מאב אחר או מאם אחרת, נזכרים לעתים קרובות מאד במסמכים מן הגניזה, למשל בצוואות או בהסכמים בין איש לאשה בזמן נישואים שניים. אלא שאנו מרבים לקרוא על אלמנות עם ילדים, אך כמעט לא כלום על אלמנים. אלמן עם ילדים מיהר לשאת אשה חדשה. אלמנה, בין אם היתה אִם, או לאו, פעמים הרבה העדיפה להישאר פנויה.

מחמת דרכי הצניעות שהיו מקובלות בימים ההם המעיטו בני אדם להפקיד את רגשותיהם לנייר. אך מן המעט שנותר מותרים אנו להסיק, שאהבה במלוא מובן המלה היתה אפשרית בין איש לאשתו בימים ההם בדיוק כמו היום, הן אהבת נעורים בין בני זוג צעיר, המתחיל בחיים, והן אהבה בשלה מתוך נישואים שניים. אסור להכליל ביחס לשום היבט של חיי האישות בגניזה.

חיי האישות היו מגוונים כל כך מפני שחברת הגניזה עצמה לא היתה אחידה כלל. זו היתה חברה מורכבת מיסודות שונים; היא היתה עשויה רבדים רבדים. בני הארצות השונות היו נבדלים אלו מאלו, ובתוך תקופת הגניזה עצמה לא כל הזמנים היו שווים. סוף סוף אנחנו חייבים להתרגל לרעיון שחקר הגניזה הדוקומנטרית הביא מהפכה גמורה בידיעתנו על החברה היהודית בימי הביניים. התמונה המקובלת על אופיה של חברה זו מבוססת בעיקרה על ההיסטוריה של יהדות אשכנז, צרפת ואנגליה, ביחוד החל מתקופת מסעי הצלב. אמנם מחקר חדיש תיקן גם שם את התמונה המקובלת. מכל מקום

האוכלוסיה היהודית בארצות ההן היתה חברה חריגה, בלתי נורמלית, קבוצות קטנות של זרים, שהתיישבו בארצות רחוקות והיו מוגבלים למקצועות פרנסה מועטים ביותר, כגון מסחר והלוואה בריבית.

גם החברה המתוארת בגניזה היתה רבת תנועה מעיר לעיר ומארץ לארץ. אך השטח כולו, בארץ-ישראל גופה, ומזרחה ומערבה מארץ-ישראל, כלומר מאירן ועד צפון אפריקה, היה מרחב של התיישבות יהודית מימי קדם. במובן ידוע היתה זו חברה יציבה. על כן דמותה של האוכלוסיה היהודית היתה נורמלית יותר. היא היתה מפוזרת על כל השטח, וסולם הפרנסות, שבהן היא עסקה, היה ארוך ומגוון. היה נדבך יסודי רחב של פועלים ובעלי מלאכה מכל הסוגים. היה מעמד בינוני חזק של סוחרים בענפים שונים ביותר של המסחר. וצמרת של חוג קרוב למלכות, מורכב מפקידי ממשלה, ספקי חצרות ורופאים. כאשר כתב ישראל אברהמס ספרו הנחמד *Jewish Life in the Middle Ages* היה לו, אם איני טועה, פחות מעשרה מקצועות של מלאכת ידיים, שהיהודים עסקו בהם בשטח ובזמן שאנו מדברים עליהם. בספרי *Med. Soc.* כרך א, ציינתי שרשמתי מתוך הגניזה 265 מלאכות, ובינתיים נוספו לי יותר, ובוודאי הגיע מספרן ל-300. היהודים לא עסקו כמובן בכל המלאכות. יהודים לא היו פלאחים או רועי צאן, אם כי היו כאלה, שהיו להם פרדסים ושדות ועדרי צאן ובקר. גם במסחר היו מדורות של יהודים לא היה בהם חלק, בייחוד אלה הקשורים במלחמה, כגון סחר סוסים, נשק ועבדים. היהודים היו בולטים בסחר חומרי גלם לתעשיית בדים, ובייחוד פשתן ומשי, ובתעשייה ובמסחר של מלבוש. הם היו גדולים בענף הבינלאומי של יבוא פלפל, קנמון ושאר בשמים וצמחי רפואה מן המזרח הרחוק וכן במסחר ובתעשייה של מתכות, בייחוד זהב וכסף, אך גם נחושת, ומתכות אחרות. בכל הענפים האלה היהודים היו בולטים, אך לא היו חריגים, לא יוצאים מן הכלל בשום דבר. בוודאי, מספר היהודים שהיו רקחים, צורפי כסף וזהב, או צובעים בכל סוגי צביעה, היה מרובה, אך היו גם רקחים, צורפים וצבעים מוסלמים ונוצרים. לא היה גיטו מקצועי כשם שלא היה גיטו גיאוגרפי, ועל כן היה מקום לשיתוף פעולה בין בעלי מקצוע יהודיים לבין בני דתות אחרות.

כבר הדגשתי שהגניזה הקלסית מציגה לפנינו תקופה של מעבר. ואין לך סימן מובהק יותר של ירידה והתנוונות מאשר צמצום מספר המקצועות שהיהודים עסקו בהם, המתעטותם המופלגת במרוצת הזמן. לאסלאם היתה מלחמת תמיד במיעוטים שישבו בתוכו, מלחמה דתית, כלכלית וחברתית. אך מלחמה זו החריפה ביותר החל בחלק השני של המאה השלוש-עשרה. מלחמה זו נתנה אותותיה בכל השטחים, כפי שאנו לומדים גם מן המקורות הערביים וגם מן הגניזה. עם תום המאה השלוש-עשרה, תקופת הגניזה הקלסית נסתיימה.

האופי של תקופת הגניזה הקלסית כזמן מעבר בולט ביותר בחיי הציבור, בארגון של הקהילה המקומית ושל כלל ישראל. התקופה מתחילה בדמות של אומה יציבה ומאוחדת בארגון בין-ארצי בהנהגת הישיבות של בכל וישיבת ארץ-ישראל. המנהיג הרוחני

המקומי לא נקרא אז 'רב' אלא 'חבר', כלומר חבר בחבורת הקודש של ארץ הצבי (א"י), שנתמנה על-ידי הישיבה כדיין ומדריך דתי. ארגון הקהילה היה דמוקרטי. אנשי העיר, הציבור הרחב, לקחו חלק פעיל בדיונים על עסקי הרבים, במינוי פקידי הקהל, לרבות הדיינים. והשירותים הסוציאליים הנרחבים, כלומר הטיפול בעניים, בזקנים, ביתומים ובאלמנות, התנהלו על-ידי אנשים מן הציבור. הרבה מן האופי הקואופרטיבי של הקהילה היהודית מן התקופה ההלניסטית והרומאית עדיין היה חי בשעה שהגניזה מסירה את הלוט מעל מחשכי ההיסטוריה היהודית שבראשית האסלאם. ואולם, ארץ-ישראל ועיראק נחרבו במלחמות האחים של המוסלמים, בייחוד במאות העשירית והאחת-עשרה, ועמן נחרבו הישיבות ונתבטלה המרות העליונה של העם, שהיתה קיימת למעלה מאלף שנה. ועם התדלדלות הציבור היהודי הוא התבולל והיזמה לסביבה המוסלמית. הוא איבד הרבה מאופיו המקורי, הקואופרטיבי, וקיבל דמות של 'חברה המתנהלת בצורה אוטוקרטית. החל במאה השלוש-עשרה דמה הדיין במידה מרובה לקאדי המוסלמי, שאיחד בידו את השירותים הסוציאליים וחרץ את ענייני הציבור על-פי שיקול דעתו. הוא. חומר הגניזה על חיי הציבור הוא רב צדדים ומעניין ביותר. הוא שופך אור לא רק על תקופת הגניזה עצמה אלא גם על מה שקדם לה, תקופת התלמוד.

כללו של דבר, הקהילה היהודית, ולא רק הקהילה המקומית, אלא כלל ישראל, מי לאזן או רוב התפקידים שנושאים אותם היום המדינה והעיריה. זה היה כוחו וחשיבותו של הארגון היהודי נוסף כמובן לעובדה שהדת, עבודת האלוהים, עמדה במרכז חיי הפרט והכלל.

אסיים כפי שהתחלתי בהערה אישית. אני מתעסק בגניזה בתור חוקר לתולדות האסלאם והשפה הערבית, שהרי רוב המכתבים והמסמכים שעלי לקרוא יצאם בגניזה נכתבו בשפה הערבית ונתחברו בסביבה מוסלמית. ואולם שנים קודם שנחמק לי לגשת לחקר הגניזה הדוקומנטרית, שהיא כתובה ברובה בערבית, עסקתי דווקא בחומר העברי שבגניזה, כי היה אז בדעתי לכתוב ספר על התפתחותו של הסגנון העברי, ובייחוד על מה שאני קורא התחייה המדרשית, כלומר העברית שבו. מחדשים המאוחרים, שנכתבו כנראה במקומות ובזמנים שלא היטיבו עוד לדעת ארמיר. העברית המדרשית הזאת היא היסוד של כל מה שבא אחריה, גם של הלשון שאנו מי הבריים בה היום. ספרות מדרשית רחבה זו היא אנונימית, אין אנו יודעים בכירור איפה ומתי על-ידי מי ובשביל מי נכתבה. והנה נזדמנו לי המכתבים והמסמכים העבריים שבגניזה הקהירית שנתחברו לרוב במאה העשירית והאחת-עשרה. כאן אנו יודעים לרוי את המקום, הזמן, הכותבים והמטרות שבשבילן נכתבו הדברים. כאן יש בסיס מוצק לחקר תולדות הסגנון העברי. העברית של מסמכי הגניזה היא באמת לשון מדרשית, והיא מגוונת על ידי מידות קטנות או גדולות יותר של סגנון פייטני, הלכי, או ערבי, אי כולם יחד. נטשתי שדה מחקר זה מזמן. חוקר צעיר, אחד מתלמידיי הקודמים, נכנס עי שדון לזירה זו. הזכרתי את הדבר כדי

להראות לכם שהגניזה המסמכית היא מקור חשוב לא רק להיסטוריה של עם ישראל אלא גם של השפה העברית.
זה שנים אני עוסק בחיבור מקיף ושמו 'חיי אבותינו לאור כתבי הגניזה'. מה ששמעתם הלילה הוא מעין תכנית לחיבור ההוא. ושלום.